

Ameryka Łacińska, 3 (117) 2022
ISSN 1506-8900; e-ISSN 2081-1152
CC-BY-SA

Janina Petelczyc

Szkoła Główna Handlowa w Warszawie
e-mail: jpetel@sgh.waw.pl

Magdalena Walczuk

Uniwersytet Warszawski
e-mail: mwalczuk@uw.edu.pl

Mit demokracji rasowej w kontekście Covid-19 w Brazylii

The Myth of Racial Democracy in the Context of Covid-19 in Brazil

Artykuł nadesłany: 19 września 2022
Wersja ostateczna 12 października 2022
DOI: 10.7311/20811152.2022.117.07

Streszczenie: Pandemia Covid-19 w sposób bezprecedensowy dotknęła Brazylię czyniąc ją drugim najbardziej doświadczonym krajem świata pod względem liczby ofiar śmiertelnych. Jest to także kraj, który mimo ogromnego progresu w zakresie praw społecznych i praw człowieka wciąż jeszcze zmaga się z ogromnymi nierównościami. W niniejszym artykule, wychodząc z dwóch perspektyw badawczych – teorii obywatelstwa społecznego i kolonialności władzy odpowiadamy na pytanie badawcze czy pandemia pogłębiła i uwypukliła nierówności czy też choroba okazała się demokratyczna i dotykała wszystkich w taki sam sposób. Przedmiotem naszej analizy były grupy obywateli i obywaterek w zależności od ich pochodzenia etnicznego. Odwołując się do literatury przedmiotu oraz analizując publicznie dostępne bazy danych (PNAD, PNS, IBGE oraz WHO) pokazujemy, że wciąż jeszcze nie osiągnięto pełni obywatelstwa społecznego, a kolonialność władzy w czasie pandemii w Brazylii znów ujawniła się z większą mocą.

Słowa kluczowe: Brazylia, nierówności etniczne, mit demokracji rasowej, Covid-19.

Abstract: The Covid-19 pandemic has hit Brazil in an unprecedented way, making it the second most affected country in the world. It is also a country that, despite tremendous progress in social and human rights, is still struggling with enormous inequalities. In this article, starting from two research perspectives - the theory of social citizenship and the coloniality of power, we answer the research question whether the pandemic deepened and emphasized inequalities or whether the disease turned out to be democratic and affected everyone in the same way. The subject of our analysis were groups of citizens depending on their ethnic origin. Referring to

the literature on the subject and analyzing publicly available databases (PNAD, PNS, IBGE and WHO), we show that the full social citizenship has not yet been achieved, and the colonialism of power during the pandemic in Brazil has again emerged with greater force.

Keywords: Brazil, ethnic inequalities, myth of racial democracy, Covid-19.

Wstęp

Brazylia znana jest na świecie jako kraj wieloetniczny, wielokulturowy, niezwykle zróżnicowany. Jest kwintesencją tego co bywa określane jako *melting pot*, w którym w jeden organizm stapiają się ze sobą z pozoru nieprzystawalne do siebie składniki. W czasie 200 lat niepodległości kraju, której towarzyszyło formowanie się tożsamości narodowej, Brazylijczycy stopniowo zaczęli się utożsamiać z wizerunkiem narodu będącego „jednością w różnorodności” oraz „tropikalnego kraju, pobłogosławionego przez Boga”, jak śpiewał Jorge Ben Jor, gdzie każdy bez względu na kolor skóry, pochodzenie czy status społeczny może czuć się częścią jednej wielkiej wspólnoty narodowej. Jeśli jednak zestawimy dane statystyczne dotyczące rozwarstwienia ekonomicznego oraz nakładających się na nie nierówności różnego typu, hasło „Brazylia, kraj wszystkich” (*Brasil, um país de todos*), które na początku wieku XXI zaczęło towarzyszyć programom rządowym, jawi się raczej jako odległa meta do osiągnięcia w przeszłości, niż rzeczywistość, której doświadczają miliony obywateli i obywaterek tego kraju. Pandemia Covid-19 jest kolejną sytuacją, która stawia to hasło pod znakiem zapytania.

Perspektywy badawcze i wypracowanie hipotez

Wszelkiego rodzaju epidemie (w tym pandemie) są zjawiskami, które teoretycznie dotyczą wszystkich narażonych grup w ten sam sposób. Okazuje się jednak, że dostęp do usług społecznych oraz struktura rynku pracy mogą mieć istotny wpływ na to jak choroba przebiega wśród różnych grup obywateli. W tradycyjnym rozumieniu koncepcja „obywatelstwa” łączy się z takimi pojęciami, jak przynależność do wspólnoty politycznej (najczęściej rozumianej jako wspólnota narodowa/państwowa lub związana z lokalnością), albo zbiór praw i obowiązków, które posiadają członkowie owej wspólnoty. Jednakże, żeby lepiej zrozumieć badaną wspólnotę konieczne jest szersze spojrzenie na tę koncepcję, a więc analiza nie tylko regulacji prawnych, które mogą wydawać się równe dla wszystkich, ale także realnej wolności jednostek

do prowadzenia wybranego przez nie stylu życia (Sen, 1999). W tym celu, do analizy pozycji poszczególnych jednostek w społeczeństwie brazylijskim podczas pandemii Covid-19 zastosujemy perspektywę obywatelstwa społecznego. Thomas Marshall w 1950 r. twierdził, że jest to „status [nadawany] tym, którzy są pełnowartościowymi członkami wspólnoty. Wszyscy posiadający status są równi pod względem praw i obowiązków stanowiących uposażenie statusu” (Marshall, 2010). Marshall jednak w istotny sposób doprecyzował tę kategorię określając ów równościowy status obywatelski jako „możliwość prowadzenia życia cywilizowanego człowieka”, a więc możliwość pełnego uczestnictwa we wspólnocie. Rozumie się przez to także równy dostęp do instytucji społecznych i politycznych w danym państwie (Powell, 2008 za Theiss, et al., 2017). Marshall wychodzi więc poza wyłącznie prawa cywilne i polityczne, uwzględniając też prawa społeczne, jako dopełniające status obywatelski. To pozwoliło na powstanie kategorii „obywatelstwa społecznego” (*social citizenship*). W niniejszym artykule przyjmujemy jej krytyczną wersję, a więc wychodzimy poza formalne prawa, rozszerzając to podejście o realny dostęp poszczególnych grup do sfery publicznej (Glenn, 2011). W tym kontekście zadajemy pytanie czy można mówić o obywatelach pierwszej i drugiej kategorii w Brazylii podczas pandemii Covid-19? Przedmiotem naszego badania jest różny status przypisywany obywatelom Brazylii w zależności od ich pochodzenia etnicznego.

Brazylijskie społeczeństwo powstało w wyniku procesu kolonialnego. Pomimo że Brazylia w 1822 r. ogłosiła niepodległość i formalnie odebrała się od portugalskiej korony, trudno uznać to wydarzenie historyczne za równoznaczne z uzależnieniem się od wpływów europejskich, czy też szerzej, świata Zachodniego, zarówno jeśli chodzi o kwestie ekonomiczne i polityczne, jak i wzorce społeczne, kulturowe oraz myśl naukową. Równie trudno pozostawić niezauważonym fakt, że w momencie uzyskania niepodległości około jedna czwarta ludności Brazylii miała status niewolnika, co obejmowało grupę ponad milion osób czarnoskórych, pochodzenia afrykańskiego lub mieszanego (Motta, 2022). Zrozumienie historycznych źródeł nierówności pomiędzy grupami o różnym pochodzeniu etnicznym narosłych wskutek procesu kolonialnego, którego kluczowym elementem był system niewolniczy, pozwala na bardziej kompleksowe przyjrzenie się procesom zachodzącym współcześnie, w tym badanie mechanizmów wykluczania określonych grup w różnych dziedzinach życia społecznego. Mając to na uwadze, w niniejszym

artykule proponujemy spojrzenie na te nierówności w perspektywie teorii dekolonialnej¹, a konkretnie koncepcji „kolonialności władzy” stworzonej przez peruwiańskiego socjologa Aníbala Quijano na początku lat 90. ubiegłego wieku. Quijano (2014) zwraca uwagę na narodziny w wieku XVI, wraz z ekspansją kolonialną mocarstw iberyjskich w Nowym Świecie², specyficznego rodzaju władzy określonego przez niego jako *patrón del poder colonial* (matryca władzy kolonialnej), która stopniowo objęła wszystkie wymiary życia społeczeństw w skali światowej (autor bazuje na koncepcji systemu-świata I. Wallersteina). Oprócz stosunków ekonomicznych, społecznych czy politycznych kolonialność władzy determinuje również obszary takie jak epistemologia, podmiotowość, duchowość, seksualność, innymi słowy całość doświadczenia jednostek i społeczeństw poddanych jej oddziaływaniu. W ten sposób ugruntowany został złożony system nakładających się na siebie hierarchii, opierający się na dominacji i wyzysku, który, ewoluując w zależności od zmieniających się uwarunkowań, utrzymuje się do dziś. Hierarchie te dotyczą zarówno stosunków globalnych (Północ i Południe) jak i układają relacje władzy w ramach społeczeństw, warunkując również rozwój wiedzy, która służy podtrzymaniu dominacji grup uprzywilejowanych (kolonialność wiedzy). Quijano zwraca uwagę, że choć kolonializm jako system został już dawno zniesiony w Ameryce Łacińskiej, wciąż obecna jest tam kolonialność władzy, która podtrzymuje hierarchie i nierówności powstałe w okresie kolonialnym, odradzając się niczym hydra w coraz to nowych postaciach.

¹ Rozwój teorii dekolonialnej zapoczątkowany został w latach 90. przez grupę latynoamerykańskich intelektualistów skupionych wokół nieistniejącej już Grupy Nowoczesność/Kolonialność (znanej jako *Grupo M/C*). Jest ona najdalej idącą krytyką zachodniej nowoczesności, wraz ze stworzonym przez nią modelem epistemologicznym. Dokonując tzw. „zwrotu dekolonialnego” (*giro decolonial*) projekt dekolonialny ma na celu przełamanie i radykalne przeformułowanie paradygmatów nowoczesności, w jej miejsce budując epistemologię dekolonialności, której miejscem wypowiedzi są obszary i grupy zdominowane i peryferyjne wobec Zachodu (Bellestrin, 2013; Kubiaczyk, 2013). Nowoczesność i kolonialność są postrzegane jako procesy wzajemnie zależne, nierozzerwalne niczym dwie strony tej samej monety. Kolonialność jest zatem konstytutywna dla nowoczesności, jest niejako jej kosztem, ciemną stroną (Mignolo, 2003).

² Myśl dekolonialna lokuje początek nowoczesności w roku 1492, wraz z dotarciem Kolumba do Nowego Świata. Jednocześnie jest to moment tworzenia się zrębów kapitalizmu i zachodniej epistemologii. Z pozycji latynoamerykańskiej, Ameryka Łacińska jest integralną częścią nowoczesności, nie zaś zjawiskiem powstałym w Europie w okresie Oświecenia (co miałyby świadczyć o jej wyższości i centralnym miejscu w porządku światowym), a następnie „emanującym” na resztę świata (Dussel, 1994, 1999). Podobnie, odrzucana jest teoria, jakoby Ameryka miała być włączona do istniejącego już światowego systemu kapitalistycznego. Przeciwnie: „Nie mogłoby być światowej gospodarki kapitalistycznej bez Ameryk” (Quijano & Wallerstein, 1992: 549 za Mignolo, 2003: 84, tłum. własne).

Podstawową i uniwersalną kategorią podziału ludzkości w ramach systemu-świata stała się „rasa”, która w okresie umacniania się kolonialnej ekspansji Europy i tworzenia podwalin światowego systemu kapitalistycznego oraz europocentrycznej epistemologii, posłużyła do wyznaczenia miejsca i roli poszczególnych grup w porządku światowym, determinując również ich udział w rynku pracy. Grosfoguel (2008) wskazuje, że również w dzisiejszym świecie rasizm jest czynnikiem organizującym złożony system hierarchii i nierówności, konstytutywnym dla akumulacji zasobów i kapitału na rynku światowym. W ramach systemu-świata, który Grosfoguel określa jako „patriarchalny/kapitalistyczny/kolonialny/nowoczesny” różnego rodzaju formy dominacji nie są jedynie pochodną struktur ekonomicznych i politycznych, lecz elementami zazębiającymi się w ramach integralnego systemu relacji władzy. Ma to kapitalne znaczenie dla formowania polityk mających na celu niwelację nierówności, które zawsze powinny być rozpatrywane kompleksowo i we wzajemnej zależności oraz w oderwaniu od hegemonicznych paradygmatów, które zakłámują prawdziwy obraz rzeczywistości, służąc podtrzymaniu systemu jako takiego. W niniejszym artykule próbujemy odpowiedzieć na pytanie, czy na przykładzie pandemii Covid-19, kolonialność władzy wciąż wpływa na kategoryzację obywateli według historycznie ustalonych podziałów. Interesuje nas również czy kolonialność wiedzy, przekładająca się na sposób w jaki zbierane i analizowane są dane dotyczące pandemii, pozwala na zdefiniowanie specyficznych problemów i potrzeb grup szczególnie narażonych na wykluczenie

Celem naszego artykułu jest przeanalizowanie pozycji obywateli i obywaterek o różnym statusie zarówno historycznie jak i w czasie trwania pandemii Covid-19 w Brazylii w kontekście teorii obywatelstwa społecznego i kolonialności władzy. Teorie te pozwalają wyjaśnić ewentualne konsekwencje w realizacji prawa do ochrony zdrowia i innych praw socjalnych w kraju. Skupiamy się przy tym na jednej z wielu płaszczyzn nierówności, które występują w Brazylii – na nierównościach związanych z pochodzeniem etnicznym. Analizujemy zatem czy osoby niebiałe w Brazylii były bardziej niż inne grupy narażone na ryzyka związane z pandemią Covid-19.

W naszej analizie odwołujemy się głównie do literatury przedmiotu oraz danych ilościowych pochodzących z powszechnie dostępnych brazylijskich baz danych. Są to Krajowe Badania Gospodarstw Domowych (Pesquisa Nacional de Amostra Domiciliar, PNAD), Krajowe Badania Zdrowia (Pesqui-

sa Nacional de Saúde, PNS) oraz Biuletynu Epidemiologiczne (Boletim Epidemiológico Covid-19) wydawane co tydzień przez Ministerstwo Zdrowia. W celu pokazania szerszego kontekstu zestawiamy te dane z bazami Światowej Organizacji Zdrowia (World Health Organisation, WHO).

Rys historyczny

Brazylia jest jednym z najbardziej zróżnicowanych etnicznie krajów na świecie. W skład dzisiejszego społeczeństwa brazylijskiego wchodzi ludność rdzenna (która została zdziesiątkowana w okresie portugalskiej kolonizacji), potomkowie Europejczyków (głównie pochodzenia portugalskiego), potomkowie Afrykanów (sprowadzonych do pracy niewolniczej), jak również potomkowie migrantów z różnych części świata poszukujących w Brazylii poprawy swojego losu (m.in. Europa Centralna i Wschodnia, Japonia, Bliski Wschód). Okres kolonizacji, którego początki sięgają I poł. XVI w., zainicjował procesy intensywnego metysażu. W latach 30. XX w. to właśnie „wymieszanie rasowe” (wcześniej postrzegane jako przeszkoda w budowaniu silnego, nowoczesnego państwa) zaczęło być promowane jako symbol brazylijskiej narodowości, a wkrótce także wizytówka Brazylii na arenie międzynarodowej ze względu na brak dyskryminacji oraz konfliktów, a nawet silniejszych napięć na tle rasowym. Na ile był to obraz prawdziwy, postaramy się odpowiedzieć w dalszej części artykułu.

Dla ułatwienia analiz, brazylijski cenzus porządkuje zróżnicowane etniczne społeczeństwo według pięciu kategorii (przynależność deklaruje sam ankietowany): *branco* (osoby białe), *preto* (czarnoskóra), *amarelo* (osoby o pochodzeniu wschodnioazjatyckim), *indígena* (ludność rdzenna) i *pardo* (osoby o mieszanym pochodzeniu etnicznym). Warto jednak zaznaczyć, że w wielu badaniach grupa *pardos* i *pretos* określana jest zbiorczo jako *população negra* (ludność czarnoskóra) ze względu nie tylko na wspólne afrykańskie korzenie i uwarunkowania historyczno-kulturowe, ale przede wszystkim ze względu na podobieństwo sytuacji ekonomicznej i społecznej tych grup (Oliveira 2004). Według danych z 2010 r.³, przynależność do jednej z tych grup zadeklarowała nieco ponad połowa populacji (*pretos* – 7,6%, *pardos* –

³ Cenzus zaplanowany na 2020 r. został przesunięty o dwa lata ze względu na pandemię Covid-19.

43,1%) w sumie 97 mln osób, co plasuje Brazylię (zaraz po Nigerii) na drugim miejscu na świecie, jeśli chodzi o liczbę ludności czarnoskórej (IBGE, 2010).

W okresie od XVI do XIX w. sprowadzonych zostało przymusowo do Brazylii około 4-5 mln Afrykanów⁴ (Fausto, 2008). Stali się oni siłą niewolniczą, podstawą brazylijskiej gospodarki. Kierowani byli do pracy na plantacjach trzciny cukrowej, tytoniu, bawełny, kawy, kakao, w kopalniach, jak również do wykonywania różnego rodzaju prac domowych oraz świadczenia usług i drobnego handlu w miastach. Niewolnictwo Brazylii zniosła oficjalnie jako ostatnie państwo z obu Ameryk, w 1888 r. na mocy Złotego Prawa (*Lei Áurea*), przy czym w poprzednich latach było ono stopniowo „wygaszane”: w 1850 r. zakazano handlu niewolnikami, a w 1871 r. weszło w życie Prawo Wolnego Łona (*Lei do Ventre Livre*), uwalniające wszystkie dzieci urodzone przez zniewolone kobiety po wprowadzeniu tegoż prawa. Część niewolników została też już wcześniej uwolniona przez swoich właścicieli lub skorzystała z możliwości wykupienia swojej wolności (tzw. *alforria*). Ostatni cenzus przeprowadzony jeszcze przed zniesieniem niewolnictwa, w 1872 r., pokazuje, że niewolnicy stanowili wówczas tylko około 15% społeczeństwa brazylijskiego, zaś w grupie osób pochodzenia afrykańskiego, wolni i wyzwoleni stanowili już 73% (Fausto, 2008).

Zniesieniu niewolnictwa nie towarzyszył żaden program włączenia wyzwolonej ludności do rynku pracy, czy też polityka mająca na celu zniwelowanie nierówności narastających w ciągu prawie czterech wieków istnienia systemu niewolniczego. W tym samym okresie do Brazylii napływały fale osadników i robotników (przede wszystkim z Europy), zachęcanych przez władze do zasiedlania interioru oraz obejmowania wymagających kwalifikacji stanowisk w rozwijającym się wówczas sektorze przemysłowym. W dalszej perspektywie prowadziło to do marginalizacji ludności czarnoskórej. Znajdowała ona zatrudnienie w latyfundiach (często godząc się na warunki pracy równoważne z niewolniczymi) lub migrowała do miast, zasiedlając ich peryferia i wykonując niskopłatne, niewymagające kwalifikacji prace, często poza

⁴ Ze względu na to, że część transatlantyckiego handlu odbywała się poprzez kontrabandę (m.in. w celu uniknięcia podatków czy ominięcia oficjalnego zakazu handlu niewolnikami), istnieją duże rozbieżności pomiędzy historykami dotyczące rzeczywistej liczby niewolników sprowadzonych na kontynent amerykański. Na podstawie udokumentowanych transportów *Voyages: the transatlantic slave trade database* podaje, że do obu Ameryk przywieziono około 12,5 mln zniewolonych Afrykanów, z czego około 3,2 mln trafiło do Brazylii (*Explore the Origins and Forced...*, s.a.)

formalnym rynkiem pracy (Fausto, 2008). Skumulowane wykluczenia na płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej i kulturowej, wskazujące na ewidentną korelację z pochodzeniem etnicznym, utrzymują się po dziś dzień i są dziedziczone z pokolenia na pokolenie (Hasenbalg, 1996). Pierwsze programy i rozwiązania legislacyjne mające na celu wyrównanie szans oraz walkę z dyskryminacją rasową zaczęły być wdrażane dopiero w ostatnich dekadach XX w.

Pomimo ewidentnych nierówności, dotyczących czarnoskórej części społeczeństwa, Brazylia przez dekady podtrzymywała w oficjalnym dyskursie tzw. „mit demokracji rasowej”. Choć został on wielokrotnie zdyskredytowany przez analizy naukowe, nadal znajduje swoich zwolenników, choćby w kręgach obecnego obozu rządzącego Brazylii. Zarówno prezydent Bolsonaro, jak i jego otoczenie, niejednokrotnie negowali w swoich wypowiedziach istnienie rasizmu w Brazylii, wskazując m.in. na „próby importowania” na grunt brazylijski „napięć obcych naszej historii” (Camazano, 2020). Przekonanie o tym, że silny metysaż doprowadził do naturalnego zniesienia barier i uprzedzeń pomiędzy Brazylijczykami bez względu na kolor skóry oraz że Brazylia jest krajem wolnym od rasizmu, po dziś dzień okazuje się odgrywać większą rolę niż statystyki i analizy demograficzne, socjologiczne czy kulturoznawcze. Źródeł tego mitu szukać należy w projektach narodotwórczych tzw. ery Vargasa (okres rządów Getúlio Vargasa objął lata 1930-1945), kiedy to przy wsparciu elit intelektualnych kraju, porzucając wcześniejszy pesymizm wynikający z rasizmu naukowego i skazujący naród brazylijski na nieuchronną klęskę, zaczęto dostrzegać w „wymieszaniu rasowym” potencjał i esencję „brazylijskości”. Wspierając się m.in. na tezach G. Freyre z kanonicznego dziś dzieła *Casa Grande & Senzala*⁵ z 1933 r., Vargas dążył do budowania silnego, zjednoczonego wokół wspólnych spraw i wartości narodu brazylijskiego. Freyre opisywał m.in. wkład każdej z „trzech ras” tworzących społeczeństwo brazylijskie (ludy rdzenne, Portugalczycy, Afrykanie) w rozwój tego kraju i nadanie mu jedynej w swoim rodzaju synkretycznej specyfiki kulturowej. To właśnie ten swoisty *melting pot*, miał być w przekonaniu Vargasa i ówczesnych elit sposobem na spojenie zróżnicowanego na wielu poziomach brazylijskiego społeczeństwa, prowadzić do niwelowania różnic i rozwiązywania wewnętrznych konfliktów. W ramach tej wizji, elementy kulturowe o afrykańskich korzeniach, takie jak *samba*, *capoeira* czy religia *umbanda*, awan-

⁵ Polskie tłumaczenie: *Panowie i niewolnicy*, przekład H. Czajka, Warszawa: PIW, 1985.

sowały wówczas do miana symboli kultury narodowej Brazylii. Ludność pochodzenia afrykańskiego została tym samym włączona w wymiarze symbolicznym do społeczności narodowej, co w kolejnych dekadach miało skuteczenie przyćmić fakt, że w wymiarze społeczno-ekonomicznym nadal pozostawała w dużej części wykluczona (Schwarcz, 1998; Munanga, 2008).

Pierwsze rysy na obrazie rzekomo idealnej harmonii we współżyciu niejednorodnego etnicznie społeczeństwa pojawiły się już w latach 50., kiedy to zlecone przez UNESCO badania wykazały, że rzeczywistość odbiega od ogólnie promowanej wizji (Schwarcz, 1999). Publiczna dyskusja na temat nierówności sprzężonych z kolorem skóry i istnieniu uprzedzeń rasowych w Brazylii została jednak zablokowana na okres rządów wojskowych. Podobnie jak w czasach Vargasa, widziano w niej atak na jedność narodu brazylijskiego i niebezpieczną ideologię “z importu” (Francisco, 2000). W porównaniu do Stanów Zjednoczonych, RPA czy nawet niektórych krajów latynoamerykańskich, można było rzeczywiście odnieść pozorne wrażenie, że stosunki rasowe w Brazylii układają się wzorowo. Nigdy nie wprowadzono tu oficjalnie segregacji rasowej ani żadnych innych rozwiązań legislacyjnych, które ustanawiałyby formalnie różnicę pomiędzy grupami o innym pochodzeniu etnicznym czy kolorze skóry, zaś portugalski kolonializm i system niewolniczy uchodził za ten “lepszy” i “łagodniejszy”. Koronnym dowodem miał być proces metysażu, świadczący rzekomo o braku wzajemnych uprzedzeń i “harmonii rasowej” (Schwarcz, 1998; Munanga, 2008).

Kwestia nierówności etnicznych zaczyna być coraz częściej dostrzegana i analizowana na gruncie naukowym od końca lat 70. (często w sprzężeniu z nierównościami o charakterze klasowym), pierwsze zaś prawa antydyskryminacyjne wchodzi w życie w okresie redemokratyzacji Brazylii⁶, pod koniec lat 80. Jednak dopiero w ostatniej dekadzie wieku XX możemy zaobserwować wyraźniejszą zmianę, jeśli chodzi o obecność tej tematyki w debacie publicznej, jak również gotowość państwa brazylijskiego do uważniejszego przyjrzenia się kwestiom nierówności ekonomiczno-społecznych

⁶ Konstytucja z 1988 r. uznaje dyskryminację na tle rasowym za przestępstwo, a także gwarantuje prawo do istnienia i ochrony wszystkich grup etnicznych, uznając wieloetniczny i wielokulturowy charakter państwa brazylijskiego. W 1989 r. przyjęto prawo antydyskryminacyjne tzw. *Lei Caó* (od nazwiska deputowanego Carlosa Alberta de Oliveira, który był jego autorem), które definiowało jakie praktyki są uznawane za dyskryminację na tle rasowym oraz wprowadzało system kar (w tym karę pozbawienia wolności) za dyskryminację na tle rasowym, etnicznym, narodowym i religijnym.

w ogóle, w tym zapoczątkowania konkretnych działań w kierunku zniwelowania nierówności o charakterze etniczno-rasowym (Schwarcz, 1999). Dzieje się to w dużej mierze ze względu na rosnącą presję ze strony ruchu czarnoskórych w samej Brazylii⁷, jak też nacisków społeczności międzynarodowej w tym ONZ. W 1996 r., prezydent Fernando Henrique Cardoso powołał Międzyministerialną Grupę Roboczą na rzecz Wprowadzenia Polityki Akcji Afirmatywnych (Grupo de Trabalho Interministerial para a Implementação de Políticas de Ações Afirmativas). Za rządów prezydenta Inácio Luli da Silvy walka z dyskryminacją oraz wyrównywanie szans wszystkich grup społecznych stają się jedną z osi działań rządu. W 2003 r. prezydent Lula powołał Sekretariat Specjalny ds. Polityki Promocji Równości Rasowej (Secretaria Especial de Políticas de Promoção da Igualdade Racial - SEPPIR), zaś w 2012 r. przyjęty został Statut Równości Rasowej (Lei n° 12.711/2012), czego rezultatem było m.in. wprowadzenie systemu kwot rasowych i socjalnych na publicznych uczelniach wyższych na poziomie federalnym, a następnie w konkursach na stanowiska w administracji publicznej (Lei n° 12.990/2014). Należy również zaznaczyć, że ludność czarnoskóra stała się także głównym beneficjentem systemu świadczeń i programów pomocowych nakierowanych na walkę z ubóstwem i wykluczeniem oraz na wyrównanie szans wszystkich obywateli Brazylii (Walczuk, Petelczyc, 2016).

Wydaje się, że pomimo zmian politycznych ostatnich lat, tematyka walki z nierównościami i dyskryminacją rasową na stałe zagościła w brazylijskiej debacie publicznej. Jako przykład może tu służyć fakt, iż książka zatytułowana *Pequeno Manual Antirracista* (Mały Podręcznik Antyrasistowski) autorstwa czarnoskórej aktywistki i filozofki Djamili Ribeiro stał się bestsellerem w 2020 r. i najlepiej sprzedającą się brazylijską pozycją w serwisie Amazon, zaś telewizja Globo wprowadza na antenę programy dyskusyjne na temat rasizmu oraz poświęcone kulturze i religijności społeczności afro-brazylijskiej.

⁷ W 1978 r. został powołany do życia Movimento Negro Unificado (MNU), który zrzeszał na poziomie ogólnokrajowym różnego typu organizacje czarnoskórych, i zakładał walkę polityczną o zrównanie praw czarnoskórych Brazylijczyków we wszystkich sferach życia oraz walkę z dyskryminacją na tle rasowym.

Brazylijski rasizm określany jest jako *racismo cordial* (rasizm „serdeczny”) czy też *racismo velado* (rasizm zawoalowany)⁸, który charakteryzuje się powierzchowną uprzejmością i serdecznością w relacjach międzyludzkich w przestrzeni publicznej, bez względu na status społeczny, ekonomiczny czy kolor skóry interlokutorów. Uprzejmość ta kamufluje dyskryminujące postawy i zachowania, które przenoszone są do sfery prywatnej i przybierają najczęściej formy trudne do uchwycenia i zdefiniowania, bazujące na głęboko zakorzenionych uprzedzeniach w sferze wzorców kulturowych, języka, kanonów piękna, itd. Taka postać rasizmu jest, rzecz jasna, bardzo ciężka do wykorzenia, jak również udowodnienia, dlatego prawodawstwo w wielu wypadkach okazuje się bezsilne wobec subtelnych form dyskryminacji dotyczących osoby ciemnoskórej, które nierzadko same nie są świadome, że są ofiarą dyskryminacji, jak również powielają takie postawy wobec innych (Schwarcz, 1998).

Innym czynnikiem, który niewątpliwie komplikuje wykorzenie rasizmu i zdecydowanie osłabia solidarną walkę na froncie nierówności w ramach czarnoskórej części brazylijskiego społeczeństwa jest niejednoznaczność przynależności etnicznej i płynność pomiędzy poszczególnymi grupami. Zdecydowana większość czarnoskórych Brazylijczyków deklaruje przynależność do kategorii mieszanej (*pardo*), a więc znajduje się niejako „pomiędzy” grupą deklarującą się jako czarni i biali. Mechanizm ideologiczny określany w Brazylii jako ideologia wybielania (*ideologia de branqueamento*), przez wieki ugruntował jasny kolor skóry jako swego rodzaju aspirację społeczną. Przy czym, należy pamiętać, że oprócz posiadanych cech fizycznych, wyznacznikami w przypisaniu do danej kategorii rasowej mogą stać się również status społeczny i ekonomiczny, a nawet chwilowe okoliczności. Można więc „awansować” do wyższej kategorii na drabinie społecznej zarówno poprzez jaśniejszy kolor skóry, jak i osobisty wysiłek. Inaczej niż choćby w Stanach

⁸ Termin „*cordial*” nawiązuje do analiz S. Buarque de Hollanda dot. Brazylijczyka jako tzw. „człowieka serdecznego” (zob. Malinowski, 2008), *Racismo velado* zaś to określenie użyte przez F. Fernandes (1972) w książce „O negro no mundo dos brancos”. Zwraca on tam uwagę między innymi na fakt, że Brazylijczycy posiadają „uprzedzenie przed okazywaniem uprzedzenia” (*preconceito de afirmar o preconceito*), innymi słowy, Brazylijczycy uważają za coś negatywnego praktykowanie uprzedzeń na tle rasowym i w związku z tym odrzucają uprzedzenia jako takie, co nie przekłada się na rzeczywistą praktykę w relacjach społecznych, gdzie dyskryminacja na tle rasowym jest nadal obecna. Jak pokazują liczne badania, postawy dyskryminacyjne są jednak zawsze przypisywane innym, podczas gdy jednostki czują się jak „wyspy demokracji rasowej otoczone przez rasistów ze wszystkich stron” (Schwarcz, 1998: 180, tłum. własne).

Zjednoczonych, osoby czarnoskóre, a zwłaszcza te mieszanego pochodzenia, miały w Brazylii relatywnie łatwy dostęp do możliwości awansu społecznego, co stawało się kolejnym argumentem zaprzeczającym istnieniu podziałów rasowych i dyskryminacji. Należy jednak zaznaczyć, że dotyczył on jednostek, a nie całej grupy czarnoskórej. Jak można zauważyć, mechanizm tego rodzaju „kontrolowanego awansu”, wpisuje się świetnie w logikę kolonialności władzy, dostosowując hierarchie ustalone w okresie niewolniczym do nowych czasów i okoliczności, jednocześnie osłabiając świadomość dyskryminacji i solidarność w ramach grupy dyskryminowanej. Paradoksalnie brak otwartych podziałów i konfliktów na tle rasowym w Brazylii jest przyczynkiem do tego, że nierówności pomiędzy grupami o różnym pochodzeniu mogą zostać na dłuższą metę utrzymane (Munanga, 2008).

Dostęp i percepcja ochrony zdrowia przed pandemią Sars-Cov-19

Prawa socjalne w Brazylii są uregulowane w Konstytucji z 1988 r. i ustawach szczegółowych. Zgodnie z tymi zapisami wszyscy obywatele i obywatelki kraju powinni być traktowani tak samo. Tytuł VIII, Rozdział II całkowicie poświęcone są kwestii zdrowia. Artykuł 196 Konstytucji Federacyjnej Republiki Brazylii brzmi:

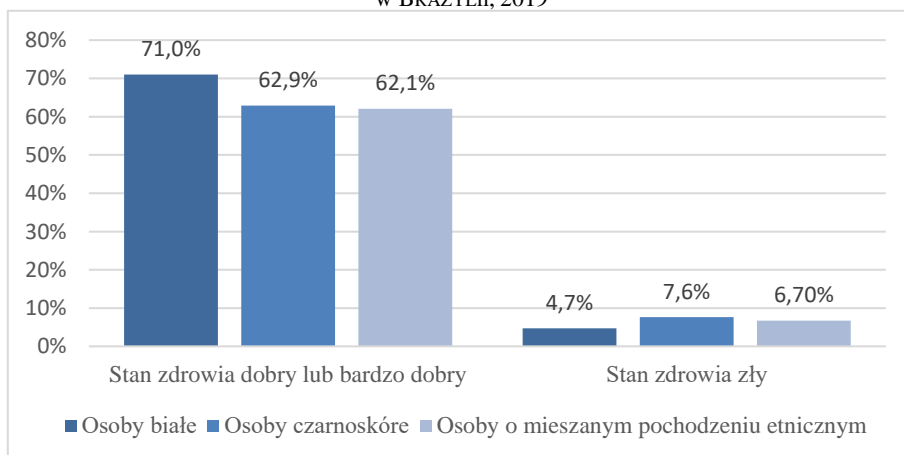
Ochrona zdrowia jest prawem wszystkich i obowiązkiem państwa; jest gwarantowana przez politykę społeczną i gospodarczą, mającą na celu zmniejszenie ryzyka chorób i innych zagrożeń oraz powszechny i równy dostęp do działań i usług służących promowaniu, ochronie i przywracaniu zdrowia.

Dostęp do tej ochrony gwarantować ma Jednolity System Zdrowia (Sistema Único da Saúde, SUS) uregulowany ustawami 8.080/1990 i 8.142/1990. Jest on jednym z największych publicznych systemów ochrony zdrowia na świecie, a 71,5% Brazylijczyków i Brazylijek deklaruje, że nie mają dostępu do innej, prywatnej ochrony zdrowia. Finansowany jest ze składek pracowników i pracodawców. W teorii i prawie wszyscy obywatele mają więc równy dostęp do praw socjalnych, zgodnie z założeniami „obywatelstwa społecznego”. Jednak jeszcze przed kryzysem pandemicznym równy dostęp obywateli i obywaterek do ochrony zdrowia był problematyczny. Często mieszkańcy biedniejszych regionów musieli pokonywać bardzo duże dystanse, by dostać się do przychodni lub szpitala. Jednocześnie ośrodki te gwarantowały znacznie gorszą jakość usług niż te, które są lepiej dofinansowane

i znajdują się w centrach miast (de Oliveira, et al., 2019). Ponadto wzrostowi jakości usług publicznego systemu ochrony zdrowia nie sprzyjały rozwiązania wprowadzane w ostatnich latach, m.in. poprawka konstytucyjna 95/2016, która doprowadziła do zamrożenia wydatków na zdrowie na 20 lat (Cobo, et al., 2021). Decyzję tę podjęto na fali liberalnych reform ekonomicznych tymczasowego prezydenta Michela Temera, gdy Brazylia była w trakcie walki z wirusem Zika. Ten sam rząd rozpoczął także ograniczanie obecności w Brazylii kubańskich lekarzy, którzy w ramach programu *Mais Médicos* (Więcej Lekarzy) wprowadzonego przez prezydent Dilmę Rousseff w 2013 r. zapewniaли leczenie 63 milionom Brazylijczyków żyjących na odległych terenach, często – mimo konstytucyjnego prawa - pozbawionych jakiegokolwiek opieki medycznej (Doniec, Dall’Alba, 2016).

Krajowe Badania Zdrowia pokazywały nierówności w dostępie do zdrowia na tle etnicznym jeszcze przed samą pandemią (ostatnie badanie tego typu wykonano w 2019 r., nie zawiera jednak danych o osobach pochodzenia wschodnioazjatyckiego i rdzennego). Jak pokazuje wykres 1. osoby białe najczęściej deklarowały swój stan zdrowia jako dobry lub bardzo dobry. Z kolei jako zły swój stan zdrowia najczęściej określały osoby czarnoskóre.

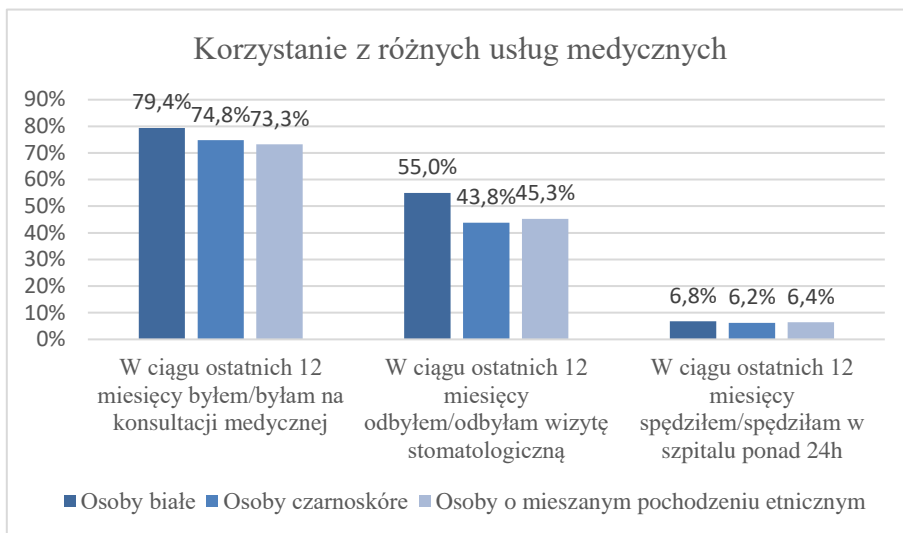
WYKRES 1. AUTODEKLARACJA STANU ZDROWIA OSÓB O RÓŻNYM POCHODZENIU ETNICZNYM W BRAZYLII, 2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie PNS 2019.

Jak widać to na wykresie 2 osoby białe częściej niż osoby czarnoskóre i o mieszanym pochodzeniu etnicznym korzystały z różnych usług medycznych (konsultacje medyczne, wizyta u stomatologa, pobyt w szpitalu).

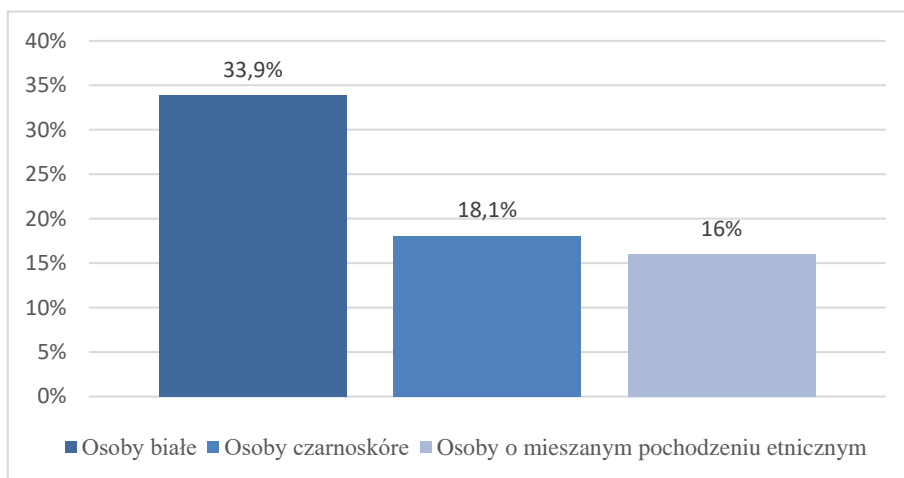
WYKRES 2. KORZYSTANIE W CIĄGU OSTATNICH 12 MIESIĘCY Z RÓŻNYCH USŁUG MEDYCZNYCH PRZEZ OSOBY O RÓŻNYM POCHODZENIU ETNICZNYM W BRAZYLII, 2019

Źródło: opracowanie własne na podstawie PNS 2019.

W sytuacji braku dostępu do szybkiej i wysokiej jakości publicznej ochrony zdrowia, niektórzy korzystają z prywatnych planów opieki medycznej. Jak pokazują badania, osoby, które ze względu na niedofinansowanie i niedoinwestowanie publicznej ochrony zdrowia prawdopodobnie w większym stopniu takiego dostępu potrzebują, ale znacznie rzadziej z niego mogą skorzystać (wykres 3).

WYKRES 3. DOSTĘP DO PRYWATNYCH PLANÓW OPIEKI MEDYCZNEJ OSÓB O RÓŻNYM POCHODZENIU ETNICZNYM W BRAZYLII, 2019

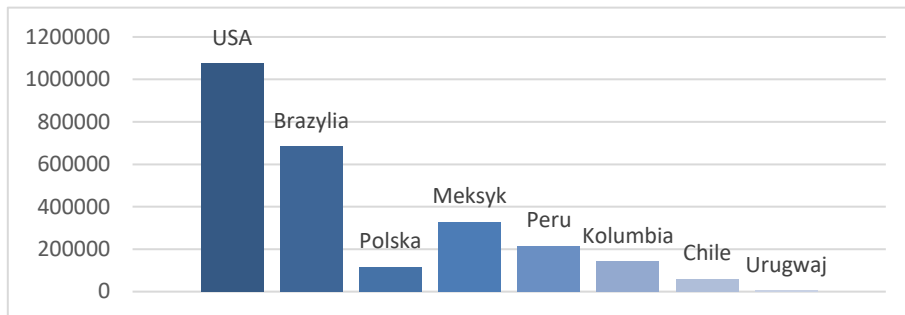

Źródło: opracowanie własne na podstawie PNS 2019.

Epidemia Sars-Cov-2 w Brazylii

Pandemia Sars-Cov-2, zwana potocznie Covid-19, która zatrzymała świat w 2020 r. szczególnie mocno dotknęła Brazylię. Kraj ten stał się drugim po USA z największą liczbą ofiar śmiertelnych na świecie. Uroczyste obchodzona 7 września 2022 r. dwusetna rocznica niepodległości kraju zbiegła się z tragicznym bilansem śmierci 684 tys. obywateli i obywaterek, którzy zakażili się tą chorobą. Oznacza to, że co 10 ofiara pandemii na świecie była Brazylijczykiem lub Brazylijką. Tylko w USA zmarło więcej, bo ponad 1 milion osób (WHO, 2022). Wykres 4 pokazuje liczbę ofiar śmiertelnych w poszczególnych krajach, na którym widać jak wysoko jest Brazylia także na tle innych państw Ameryk i Polski. Przy analizach porównawczych należy pamiętać, że dane zależą od krajowych systemów zdrowotnych, liczby wykonywanych testów i zgłaszanych przypadków. Zwraca się uwagę na to, że w samej Brazylii testowano zbyt rzadko i prawdziwa liczba zakażonych mogła być nawet 15 razy większa niż podają oficjalne statystyki (Costa, et al., 2020).

WYKRES 4. LICZBA OFIAR ŚMIERTELNYCH W PANDEMII COVID-19 W WYBRANYCH KRAJACH

Źródło: opracowanie własne na podstawie WHO 2022.

Dla lepszego porównania warto przeanalizować odsetek zmarłych na tle wielkości populacji. Tabela 1 przedstawia dane dotyczące liczby zakażeń i śmiertelności na Covid-19 w wybranych krajach na 1000 mieszkańców.

TABELA 1. LICZBA ZAKAŻONYCH I ZMARŁYCH NA COVID-19 NA 1000 MIESZKAŃCÓW W WYBRANYCH KRAJACH, STAN 09.2022

	USA	Bra- zylia	Pol- ska	Mek- syk	Peru	Kolum- bia	Chile	Uru- gwaj
Liczba zaka- żonych/1000	290	160	164	53	122	122	237	280
Śmiertelność na Covid- 19/1000	3,21	3,18	3,11	2,51	6,42	2,75	3,16	2,13

Źródło: opracowanie własne na podstawie WHO 2022.

W Brazylii wysoki był odsetek osób, które zmarły, w stosunku do osób, które zostały zarejestrowane jako chore, choć odsetek ten jest niższy niż w wielu innych krajach regionu, co widać w tabeli 2.

TABELA 2. ODSETEK PRZYPADKÓW ŚMIERTELNYCH POŚRÓD WSZYSTKICH ZGŁOSZONYCH W WYBRANYCH KRAJACH, STAN 09.2022

	USA	Bra- zylia	Pol- ska	Mek- syk	Peru	Ko- lumbia	Chile	Urugwaj
Odsetek przypad- ków śmiertel- nych wśród za- każonych	1,1%	1,9%	1,8%	4,7%	5,2%	2,2%	1,3%	0,7%

Źródło: opracowanie własne na podstawie WHO 2022.

Pierwszy przypadek Covid-19 w Brazylii zgłoszono 25 lutego 2020 r. a wkrótce potem kraj osiągnął najwyższy poziom zarejestrowanych przypadków w Ameryce Południowej, należy jednak pamiętać, że Brazylijczycy stanowią połowę mieszkańców kontynentu. Kraj wkrótce cechował się najwyższym wskaźnikiem transmisji choroby na świecie (Gomes, et al., 2020). Duże miasta, takie jak São Paulo (pierwszy przypadek choroby i największe pod względem liczby ludności miasto na południowej półkuli) i Rio de Janeiro, były głównymi punktami zapalnymi, ale pandemia przenosiła się w kierunku interioru, z niewystarczającym zapleczem sprzętowym, zwłaszcza w zakresie sprzętu do intensywnej terapii. W małych miastach brakowało też łóżek szpitalnych i zasobów kadrowych, a w części kraju tlenu. Nadumieralność spowodowała kryzys także w sektorze funeralnym (Cavalcante, et al., 2020, Costa, et al., 2020). Szczepienia rozpoczęto w styczniu 2021 r. i mimo relatywnie wysokiego sceptycyzmu i silnego w mediach społecznościowych ruchu antyszczepionkowego (Khadafi, et al., 2022) oraz opóźnień wynikających z zaniedbań prezydenta (Cardoso Barros, 2021), do września 2022 r. w pełni zaszczepiono 85% populacji (WHO, 2022).

Podsumowując, wraz z pojawieniem się pandemii w Brazylii znacznie nasiliły się problemy gospodarcze, społeczne i związane z ochroną zdrowia. Analiza literatury przedmiotu wskazuje, że problemy te pogłębiły się także wskutek złego zarządzania krajem w kryzysie zdrowotnym, co podsycało napięcia polityczne, znacznie osłabiło system opieki zdrowotnej oraz, co najważniejsze, skończyło się tragedią setek tysięcy osób (Ferrante, et al., 2021, Kremer Sott, et al., 2022). Zdaniem badaczy istotnym problemem był także brak przywództwa i przejęcie przez burmistrzów i gubernatorów części odpowiedzialności za zarządzanie walką z pandemią. Prezydent w swoich wypowiedziach minimalizował dotkliwość choroby i zakres zakażeń, a wiele decyzji rządu federalnego było sprzecznych z kierunkiem wskazywanym przez naukę oraz krajowe i międzynarodowe organizacje zdrowia (Costa, et al., 2020, Ferrante, et al., 2021, Pontalti Monari, et al., 2021).

Sars-Cov-2 a demokracja rasowa

W powszechnym dyskursie wokół pandemii Covid-19 pojawiały się głosy o „demokratycznym” wirusie, który dotknąć i zagrażać może każdemu. Jednakże, badacze brazylijscy zadali retoryczne pytanie: „Jak wirus może być

demokratyczny w państwie tak pełnym nierówności?” (Almeida Carvalho Fernandez, et al., 2020). Wybuchy epidemii i kryzysy najczęściej pogłębiają nierówności i uwypuklają problemy. Tak samo było w związku z pandemią Covid-19 w Brazylii, także w kontekście pochodzenia etnicznego. Dlatego warto – w miarę dostępności danych – odpowiedzieć na pytanie czy wszyscy obywatele mieli takie same szanse na wyleczenie w razie zakażenia? Czy były grupy bardziej na zakażenie narażone? W tym artykule przyglądamy się wyłączenie danym dotyczącym pochodzenia etnicznego, choć zdajemy sobie sprawę z występowania dyskryminacji interseksjonalnej.⁹

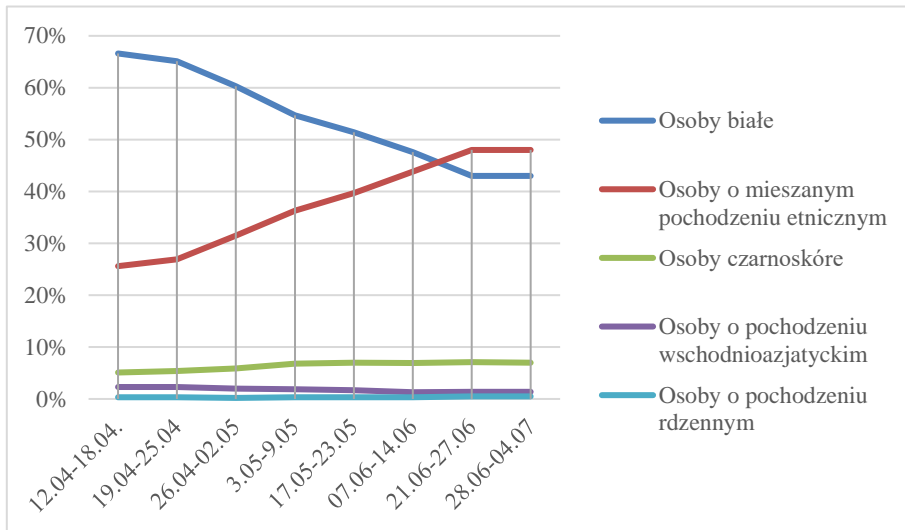
Z początku nie publikowano wszystkich informacji w Biuletynach Epidemiologicznych. Z czasem pojawiały się kolejne dane, w tym te o pochodzeniu etnicznym osób hospitalizowanych i zmarłych z powodu wirusa Sars-Cov-2. W pierwszych tygodniach dane te przekazywane były tylko częściowo, później podawane w wartościach procentowych, następnie liczbowych, uniemożliwiając długoterminowe porównania. Mówi się nawet o polityce niewidoczności danych na ten temat. Dostępne dane są niskiej jakości i nie pozwalają na dokonanie bardziej zaawansowanych analiz. To jeden z przykładów na to, jak rzekomo nieistniejące i niezauważane w odpowiednim stopniu podziały etniczno-rasowe mają wpływ na wiele aspektów życia społecznego. Trudno odpowiadać na wynikające z różnic pochodzenia etnicznego problemy w przypadku ich nierejestrowania lub rejestrowania niepełnego (Araújo, et al., 2020).

Jednak mimo tych słabej jakości danych możemy zauważyć kilka istotnych dla tematyki tego artykułu aspektów. Po pierwsze, choć hospitalizowane częściej były osoby białe, to w populacji niebiałej występowała wyższa częstość zgonów. Zwraca uwagę, że szczególnie na początku szczytu pierwszej fali pandemii osoby białe były znacznie częściej hospitalizowane niż osoby o pozostałym pochodzeniu etnicznym. Warto dodać, że w badanym roku osoby białe stanowiły 42,7% populacji, osoby o pochodzeniu afrykańskim 56,2% (są to liczone razem osoby o mieszanym pochodzeniu etnicznym 46,8% i osoby czarnoskóre 9,4%), osoby o pochodzeniu wschodnioazjatyckim i rdzennym po 1,1% (PNAD, 2020). Jednak, jak pokazuje wykres 5 na

⁹ Czyli wykluczenia/dyskryminacji spowodowanej kilkoma przecinającymi się osiami wykluczenia: np. osoba ciemnoskóra, mieszkająca w regionie bez infrastruktury edukacyjnej/zdrowotnej, z mniejszymi przez to szansami na lepszą pracę itp. Więcej m.in. w: Atrey S. (2019) *Intersectional discrimination*, Oxford University Press.

początku, osoby białe stanowiły prawie 70% wszystkich hospitalizowanych, podczas gdy osoby o mieszanym pochodzeniu etnicznym około 25%. Należy dodać, że także tutaj dane nie obejmują wszystkich tygodni (nie opublikowano danych na temat pochodzenia etnicznego w jednym tygodniu maja i czerwca). Część danych podawana była procentowo, a część w liczbach naturalnych.

WYKRES 5. STRUKTURA ETNICZNA OSÓB HOSPITALIZOWANYCH W BRAZYLII MIĘDZY 12 KWIETNIA A 4 LIPCA 2020 R. (W %)

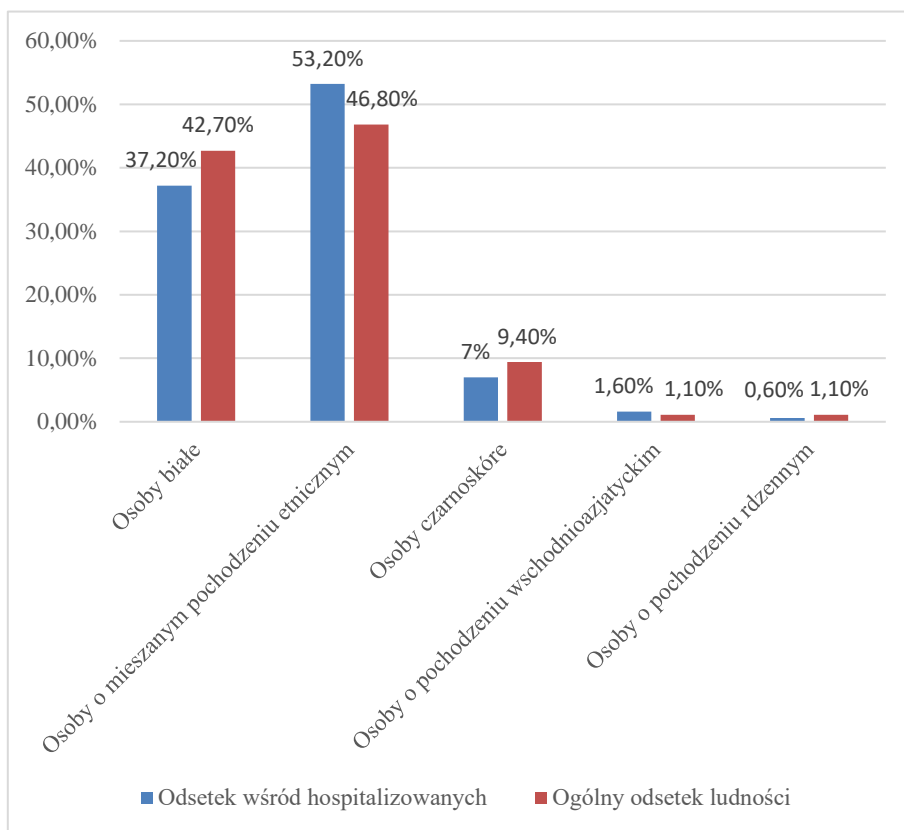

Źródło: opracowanie własne za: Boletims Epidemiológico Covid-19 (2020).

Jednakże jak widać na wykresie 6 odsetek osób zmarłych w tygodniu między 28.06 a 4.07. 2020 r.¹⁰ był najwyższy wśród osób o mieszanym pochodzeniu etnicznym, razem z osobami czarnoskórymi stanowił prawie 60,5% wszystkich zmarłych z powodu choroby. Osoby białe w tym czasie stanowiły 37,2% wśród ofiar śmiertelnych.

¹⁰ Ze względu na szczątkowość i nieporównywalność danych zmuszone byliśmy wybrać jeden tydzień.

WYKRES 6. ODSETEK OSÓB O RÓŻNYM POCHODZENIU ETNICZNYM WŚRÓD ZMARŁYCH NA COVID-19 W BRAZYLII MIĘDZY 28.06 A 04.07 2020 R.

Źródło: opracowanie własne za: Boletim Epidemiológico Covid-19 - N° 16 (2020).

Analizy te potwierdzają badania przeprowadzone w czasie szczytu pierwszej fali Covid-19 dotyczące ryzyka zgonu osób przyjmowanych do szpitala. Tak jak na całym świecie najwyższym czynnikiem ryzyka śmierci z powodu Covid-19 był zaawansowany wiek, jednak drugim czynnikiem w kolejności w Brazylii było bycie osobą o mieszanym pochodzeniu etnicznym (współczynnik ryzyka 1,45) oraz osobą czarnoskórą (współczynnik ryzyka 1,32) (Baqui, et al., 2020).

Kolejną kwestią, poza samym dostępem do odpowiedniej opieki medycznej, która mogła mieć wpływ na większe narażenie poszczególnych grup na zakażenie się wirusem jest rynek pracy. Krajowe Badania Gospodarstw Domowych pokazują, że osoby niebiałe znacznie częściej wykonują prace

prekaryjne. Częściej narażone na wszelkie perturbacje związane z kryzysami na rynku pracy, a takim na pewno jest okres pandemii, gdy część miejsc pracy uległa likwidacji, a wiele osób, zmuszone do pracy w nieodpowiednich warunkach pozbawione były odpowiedniego zabezpieczenia w razie zajścia ryzyka utraty pracy. Udział osób czarnoskórych i o mieszanym pochodzeniu etnicznym pracujących w sektorze nieformalnym bez praw pracowniczych i zabezpieczenia społecznego wynosi aż 47.3%. Ponadto gospodarstwa domowe osób białych uzyskiwały dochody z pracy średnio o 74% wyższe niż gospodarstwa domowe osób czarnoskórych i o mieszanym pochodzeniu etnicznym (PNAD, 2019). W tej sytuacji oczywiste było, że bezrobocie częściej i dotkliwiej dotyczyło osoby z niebiałych gospodarstw domowych. Z powodu zamknięcia wielu sektorów gospodarki część osób straciła pracę. Dane pokazały, że między majem 2019 a majem 2020 zatrudnienie spadło wśród osób ciemnoskórych o 13,4%, podczas gdy wśród osób białych o 7.3%. (PNAD, 2020). W omawianym czasie ogólnie spadła stopa aktywności zawodowej, z 62,7% w pierwszym trymestrze 2020 r. do 57,3% w drugim trymestrze (IBGE, 2022).

Szczególną grupą na rynku pracy są osoby wykonujące pracę zawodową jako pomoc domowa. W 2019 r. w Brazylii 5,7 miliona osób wykonywało tę pracę, z tego 4,4 mln nieformalnie (PNAD 2019). W tej grupie 3,8 mln to kobiety czarnoskóre i o mieszanym pochodzeniu etnicznym. W czasie pandemii rząd brazylijski wprowadził bardzo ważny dla tej grupy zawodowej rodzaj zasiłku na pomoc doraźną (*auxílio emergencial*) w wysokości 600 reali na okres 3 miesięcy. Po trzech miesiącach zasiłek został jednak zmniejszony o połowę. Dla wielu z tych osób był to wówczas jedyny dochód w gospodarstwie domowym. Dlatego wiele z nich musiało podjąć decyzję czy ograniczyć się do życia na granicy ubóstwa czy też jednak kontynuować pracę, narażając się na zakażenie wirusem (Tokarski, Pinheiro, 2021).¹¹ Ponadto badacze zwracają uwagę na wielowymiarowe i wieloaspektowe narażenie grup osób

¹¹ Warto dodać, że w czasie pandemii polityka dotycząca zatrudnienia była zmienna, zarówno w czasie jak i w zależności od stanu. Zgodnie z tym, o czym piszemy wyżej, władza centralna podchodziła do problemu zupełnie inaczej niż władze stanowe. Mimo że oficjalnie rząd federalny sprzeciwiał się jakimkolwiek ograniczeniom związanym z wykonywaniem pracy w czasie pandemii, powołując się na artykuł 5 Konstytucji - to gubernatorzy prowadzili własne polityki. W części miast usługi musiały być zamykane między 20.00 a 5.00 rano, zabraniano organizacji publicznych i prywatnych wydarzeń i zalecano pracę oraz edukację zdalną. Zachowaniu miejsc pracy miały służyć specjalne, świadczenia, zarówno omówiony wyżej *auxílio emergencial*, jak i świadczenie uzupełniające w przypadku zawieszenia lub zmniejszenia liczby godzin pracy.

czarnoskórych i o mieszanym pochodzeniu etnicznym w kontekście Covid-19 także z powodów sanitarnych. Stanowią one znaczną część tzw. tradycyjnych społeczności, *quilombolas*¹², drobnych rzemieślników, osób żyjących na ulicach lub w gospodarstwach domowych, które nie spełniają norm sanitarnych np. nie posiadają dostępu do wody. Częściej więc, co uwypukliła pandemia, narażeni są na utratę nieformalnej pracy, mają problemy z bezpieczeństwem żywnościowym, dostępem do ochrony zdrowia i pomocy społecznej (dos Santos, et al., 2020).

Podsumowanie

Brazylia jest krajem, który w roku swojego dwusetlecia posiada wypracowane wysokie i powszechne normy w zakresie zabezpieczenia społecznego. Są to zarówno zapisy konstytucyjne jak i ustawowe oraz międzynarodowe, gwarantujące wszystkim równy dostęp do ochrony zdrowia. Ponadto Brazylia ratyfikowała 7 z 8 fundamentalnych konwencji Międzynarodowej Organizacji Pracy, w tym o minimalnych normach zabezpieczenia społecznego (ILO 102), równym wynagrodzeniu (ILO 100) czy walce z dyskryminacją w zatrudnieniu (ILO 111). Jednocześnie, jak wykazano w niniejszym tekście, za prawem tym nie zawsze idzie realna szansa na jego realizację w zależności od tego, jakie jest pochodzenie etniczne obywatela lub obywatelki. Mimo wielu opisywanych tu prób i polityk afirmatywnych, w Brazylii ciągle panuje duch mitu demokracji rasowej, a nierówności z powodów etnicznych, które narastały przez kilkaset lat trudne są do zwalczania. Jednocześnie rządy od kilku ostatnich lat zaniechały działań afirmatywnych w takim stopniu jak działało się to na przełomie XX i XXI wieku. Sytuacji wyrównywania szans nie pomaga również obniżanie dofinansowania oraz standardu usług publicznych od czasu przejścia władzy przez polityków konserwatywnych w 2016 r. Dodatkowo okres pandemii był w Brazylii nacechowany politycznymi dyskusja-

¹² *Quilombolas* to społeczności będące potomkami niegdysiejszych osad tworzonych głównie przez zbiegłych czarnoskórych niewolników, do których z różnych powodów dołączały również osoby białe, jaki i pochodzące z ludów rdzennych. *Quilombos*, znane w innych częściach kontynentu amerykańskiego m.in. jako *palenques*, *cimarrones*, *maroons*, najczęściej tworzone były na trudno dostępnych terenach (choć obecnie definicję *quilombo* rozszerza się również na społeczności tego typu żyjące w pobliżu miast lub wręcz będące ich częścią), posiadały własną wewnętrzną organizację, nierzadko utrzymując różnego typu kontakty ze światem zewnętrznym. Ze względu na to, że z zasady były to osady zakładane nielegalnie, po dziś dzień ich mieszkańcy mają trudności z uregulowaniem prawa własności do zajmowanej ziemi (Vaz, 2016).

mi i podważaniem przez prezydenta i jego rząd wysiłków naukowców i pracowników ochrony zdrowia, co pogłębiało w wielu wymiarach katastrofę pandemiczną Brazylii.

Kolejny raz potwierdziło się, że kolonialność wiedzy warunkuje zbieranie i udostępnianie danych. Na początku rząd Brazylii i Ministerstwo Zdrowia w ogóle nie udostępniały danych na temat pochodzenia etnicznego osób chorujących i zmarłych, dając tym samym do zrozumienia, że pochodzenie etniczne nie ma znaczenia, a wszyscy obywatele i obywatelki pozostają równi. Gdy pod wpływem nacisków zaczęto to robić, dane były niekompletne, niespójne i często uniemożliwiające porównania, diagnozę i lepszą kontrolę nad procesami oraz opracowanie skutecznych rozwiązań i wszczęcie działań nakierowanych na specyficzne potrzeby grup narażonych na wykluczenie

Pomimo to te niepełne dane pokazały, że kolonialność władzy nadal w istotny sposób wyjaśnia obecną sytuację Brazylijek i Brazylijczyków nie należących do grup uprzywilejowanych, w tym o niebiałym kolorze skóry. Osoby o pochodzeniu afrykańskim (zarówno czarnoskóre jak i o mieszanym pochodzeniu etnicznym), których prawa były zaniedbywane historycznie nadal pozostają statystycznie bardziej narażone na wykluczenie w sytuacjach kryzysowych. Jakkolwiek już wcześniej osoby te w mniejszym stopniu niż ich biali kompatrioci korzystali z praw wynikających z obywatelstwa społecznego, to pandemia Covid-19 jeszcze te problemy pogłębiła. Osoby te częściej narażone były na zakażenie, a jednocześnie rzadziej na odpowiednią pomoc medyczną. Założenia o demokratyczności wirusa zostały obalone, ponieważ w nierównym społeczeństwie ofiarami choroby częściej były osoby narażone na wykluczenie już wcześniej. Pandemia pokazała więc nierówności w zakresie zdrowia w szerszym społeczno-ekonomicznym kontekście.

Bibliografia

- Almeida Carvalho Fernandez, L., Ferreira da Silva, C. A., Dameda, C., Gastalho de Bicalho, P. P. (2020, December 17). Covid-19 and the Brazilian Reality: The Role of Favelas in Combating the Pandemic. *Front. Sociol., Sec. Sociological Theory*, <https://doi.org/10.3389/fsoc.2020.611990>
- Araujo, E. M., Caldwell, K. L., Santos, M. P. A., Souza, I. M., Santa Rosa, P. L. F., Santos, A. B. S., Batista, L. E. (2020). Morbimortalidade pela Covid-19 segundo raça/cor/etnia: a experiência do Brasil e dos Estados Unidos. *Saude debate*, 44, n. especial. ss. 191-205. <https://doi.org/10.1590/0103-11042020E412>
- Baqui, P., Bica, I., Marra, V., Ercole, A., van der Schaar, M. (2020, July 2). Ethnic and regional variations in hospital mortality from COVID-19 in Brazil: a cross-sectional

- observational study. *Lancet Glob Health*, (8): e1018–26, [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(20\)30285-0](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(20)30285-0)
- Ballestrin, L. (2013). América Latina e o giro decolonial. *Revista Brasileira de Ciência Política*, (11), ss. 89-117. <https://www.scielo.br/j/rbc-pol/a/DxkN3kQ3XdYYPbwwXH55jhw/?lang=pt&format=pdf>
- Boletims Epidemiológico Covid-19*, (2020-2022). Ministério da Saúde/Secretaria de Vigilância em Saúde, <https://www.gov.br/saude/pt-br/coronavirus/boletims-epidemiologicos>
- Camazano, P. (2020). Bolsonaro e Mourão reproduzem discurso racial da ditadura militar, diz socióloga. *Folha de S. Paulo* [online]. <https://www1.folha.uol.com.br/cotidiano/2020/11/bolsonaro-e-mourao-reproduzem-discurso-racial-da-ditadura-militar-diz-sociologa.shtml>
- Cardoso Barros, C. (2021). “Tchau, Pfizer!”: Uma análise discursiva de charges publicadas durante a Comissão Parlamentar de Inquérito da Covid-19. *Revista de Ciências Humanas*, Dossiê Comemorativo | 20 anos sociedade do século XXI: O que esperar? 3(21).
- Cavalcante, J. R., Cardoso-Dos-Santos, A. C., Bremm, J. M. (2020). COVID-19 in Brazil: evolution of the epidemic up until epidemiological week 20 of 2020. *Epidemiol e Serv Saude Rev do Sist Unico Saude do Bras.* 29(4).
- Cobo, B., Cruz, C., Dick, P. C. (2021 Set 27). Desigualdades de gênero e raciais no acesso e uso dos serviços de atenção primária à saúde no Brasil. *Ciênc. saúde coletiva*, 26 (09), <https://doi.org/10.1590/1413-81232021269.05732021>
- Costa, A. M., Rizzotto, M.L.F., de Vasconcelos Costa Lobato L. (2020), *In the Covid-19 pandemic, Brazil sees the US*. *Saúde debate*, 44 (125). <https://doi.org/10.1590/0103-1104202012500I>
- Doniec K. Del’Alba R., (2016). Austerity threatens universal health coverage in Brazil. *The Lancet Correspondence*, <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2816%2931428-3>
- Dussel, E. (1994). *1942: El encubrimiento del otro: hacia el origen del mito de la modernidad*. La Paz: Plural Editores. <http://bibliotecavirtual.clacso.org.ar/clacso/otros/20111218114130/1942.pdf>
- Dussel, E. (1999). Más allá del eurocentrismo: el sistema-mundo y los límites de la modernidad (ss. 147-161). W: S. Castro-Gómez, O. Guardiola-Rivera, C. Millán de Benavides (eds.) *Pensar los intersticios. Teoría y práctica de la crítica poscolonial*. Bogotá: Instituto Pensar/Centro Editorial Javeriano.
- Explore the Origins and Forced Relocations of Enslaved Africans across the Atlantic World* (s.a.). <https://www.slavevoyages>
- Fausto, B. (2008). *História do Brasil*. São Paulo: Edusp.
- Fernandes, F. (1972). *O negro no mundo dos brancos*. Coleção Corpo e Alma do Brasil, nº 36: São Paulo: Difusão Européia do Livro.
- Ferrante, L. Duczmal, L., Steinmetz, W. A., Leite Almeida, A. C., Leao, J. Camargo Vassao, R., Tupinambas, U., Fearnside, P.M. (2021). How Brazil’s President turned the country into a global epicenter of COVID-19. *Journal of Public Health Policy* (42), ss. 439–451.
- Francisco, D. (2000). Comunicação, identidade cultural e racismo. W: M. N. Fonseca Soares (org.), *Brasil afro-brasileiro*. Belo Horizonte: Autêntica.
- Glenn, E. N. (2011). Constructing Citizenship: Exclusion, Subordination, and Resistance. *American Sociological Review*, 76(1), ss. 1–24.

- Gomes, D.S., Andrade, L. A., Ribeiro, C. J. N., et al. (2020). Risk clusters of COVID-19 transmission in northeastern Brazil: prospective space-time modeling. *Epidemiol Infect*, 148 (1), ss. 08-24. doi:10.1017/S0950268820001843
- Grosfoguel, R. (2008). Para descolonizar os estudos de economia política e os estudos pós-coloniais: Transmodernidade, pensamento de fronteira e colonialidade global. *Revista Crítica de Ciências Sociais* [Online], 80. <https://doi.org/10.4000/rccs.697>
- Hasenbalg, C. (1996). Entre o mito e os fatos: racismo e relações raciais no Brasil (ss. 235-249). W: M. C. Maio, R. V. Santos (orgs.), *Raça, ciência e sociedade* [online]. Rio de Janeiro: Editora FIOCRUZ; CCB. doi: 10.7476/9788575415177
- IBGE (2022). *Taxa de participação na força de trabalho, na semana de referência, das pessoas de 14 anos ou mais de idade (%)*, <https://sidra.ibge.gov.br/tabela/6461>
- Khadafi, R., Nurmandi, A. Qodir Z, Misran (2022). Hashtag as a new weapon to resist the COVID-19 vaccination policy: a qualitative study of the anti-vaccine movement in Brazil, USA, and Indonesia. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 18 (1).
- Kremer Sott, M., Sott Bender, M. da Silva Baum, K. (2022). *Covid-19 Outbreak in Brazil: Health, Social, Political, and Economic Implications*. *International Journal of Health Services*, 52(4), ss: 442-454
- Kubiacyk, F. (2013). *Nowoczesność, kolonialność i tożsamość: perspektywa latynoamerykańska*. Poznań: Wyd. Naukowe UAM.
- Malinowski, M. (2008). Smutek i serdeczność: brazylijski charakter narodowy a blizny epoki kolonialnej. *Ameryka Łacińska*, (3-4), Warszawa: CESLA UW.
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Other Essays*. The University Press, Cambridge
- Mignolo, W. (2003). *Histórias Globais/projetos Locais. Colonialidade, saberes subalternos e pensamento liminar/* Belo Horizonte: Ed. da UFMG.
- Motta, J. F. (2022). A escravidão brasileira à época da Independência. *Revista USP*, (132), ss. 37-58. [online] <https://jornal.usp.br/wp-content/uploads/2022/03/2-Flavio-Mota.pdf>
- Munanga, K. (2008). *Rediscutindo a mestiçagem no Brasil: identidade nacional versus identidade negra*. Belo Horizonte: Autêntica.
- Oliveira, F. (2004). Ser negro no Brasil: alcances e limites. *Estudos Avançados*, 18(50). São Paulo. <https://doi.org/10.1590/S0103-40142004000100006>
- de Oliveira, R. A. D., Duarte, C. M. R, Pavao, A. L., Viacava, F. (2019). Barreiras de acesso aos serviços em cinco Regiões de Saúde do Brasil: percepção de gestores e profissionais do Sistema Único de Saúde. *Cad. Saúde Pública*, 35 (11). <https://doi.org/10.1590/0102-311X00120718>
- PNS (2019). *Pesquisa Nacional de Saúde*. <https://www.pns.icict.fiocruz.br/>
- PNAD (2020). *Distribuição da população, por cor ou raça, com indicação do coeficiente de variação, segundo sexo e grupos de idade*. <https://ibge.gov.br/estatisticas/sociais/populacao/25844-desigualdades-sociais-por-cor-ou-raca.html?=&t=resultados>
- PAND (2019). <https://www.ibge.gov.br/estatisticas/sociais/populacao/17270-pnad-continua.html?edicao=34039>
- Pontalti Monari, A. C., de Araújo, K. M., de Souza, M. R., Sacramento, I. (2021, maio), Legitimando um populismo anti-ciência: análise dos argumentos de Bolsonaro sobre a vacinação contra Covid-19 no Twitter. *Liinc em Revista*, Rio de Janeiro, 17(1), e5707.
- Powell, M. (2008). *A welfare state without citizens?* Formez – Giannini Research, Biblioteca Formez, http://biblioteca.formez.it/webif/media/Giannini_2/pdf/vol0910.pdf

- Quijano, A. (2014). *Colonialidad del poder, eurocentrismo y América Latina. Cuestiones y horizontes: de la dependencia histórico-estructural a la colonialidad/descolonialidad del poder*. Buenos Aires: CLACSO [online] <http://biblioteca.clacso.edu.ar/clacso/se/20140507042402/eje3-8.pdf>
- dos Santos, M. P. A., Nery, J. S., Goes, E. F, da Silva, A., dos Santos, A. B. S., Batista, L. E., Araujo, E. M. (2020, May-Aug). População negra e Covid-19: reflexões sobre racismo e saúde (2020), *Pandemia pela Covid-19, Estud.* av. 34 (99).
- Schwarcz, L. K. Moritz (1998). *Nem preto nem branco, muito pelo contrário: cor e raça na intimidade. História da vida privada no Brasil - contrastes da intimidade contemporânea*. São Paulo: Companhia das Letras.
- Schwarcz, L. K. Moritz (1999). Questão racial e etnicidade”. W: S. Miceli (org.). *O que ler na ciência social brasileira (1970-1995)*. São Paulo: Editora Sumaré/Anpocs.
- Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Theiss, M., Kurowska, A., Petelczyc, J., Lewenstein, B. (2017). *Obywatel na zielonej wyspie. Polityka społeczna i obywatelstwo społeczne w Polsce w dobie europejskiego kryzysu ekonomicznego*. Warszawa: IFiS PAN.
- Tokarski, C. P. Pinheiro, L. S. (2021). Trabalho doméstico remunerado e covid-19: aprofundamento das vulnerabilidades em uma ocupação precarizada. *Sociedade. Participação Social. Controle Social*, <http://repositorio.ipea.gov.br/handle/11058/10521>
- Walczuk, M., Petelczyc, J. (2016). Walka z niewidzialnym wrogiem, wywiad z Nilmą Lino Gomes. W: J. Petelczyc, M. Cichy (red.) *Brazylia, kraj przyszłości?* Warszawa: Książka i Prasa.
- WHO (2022). <https://covid19.who.int/region/amro/country/br>
- Vaz, B. Accioly (2016). *Quilombos* (verbetes). Grieco B., Teixeira L., Thompson A. (orgs.). *Dicionário IPHAN de Patrimônio Cultural*. 2. ed. rev. ampl. Rio de Janeiro, Brasília: IPHAN/DAF/Copedoc. <http://portal.iphan.gov.br/dicionarioPatrimonioCultural/detalhes/81/quilombo>

Nota o Autorkach

Janina Petelczyc – pracuje w Katedrze Ubezpieczenia Społecznego SGH, zajmuje się systemem emerytalnym i inwestycjami funduszy emerytalnych oraz polityką społeczno-ekonomiczną Brazylii w ramach Fundacji Terra Brasilis.

Magdalena Walczuk – pracuje w Zakładzie Brazyliastyki w Instytucie Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich UW, zajmuje się tematyką dot. tożsamości, kultury i kwestii społeczno-politycznych współczesnej Brazylii, literaturą afrobrazylijską oraz nauczaniem języka portugalskiego w wersji brazylijskiej. Współzałożycielka i prezeska Fundacji Terra Brasilis. Członkini grupy badawczej IANDÉ – Grupo de Pesquisa em Línguas e Culturas Brasileiras na Uniwersytecie Warszawskim.